

лама — це маяк та опора торгівлі», «Реклама — це ключ до успіху», «Реклама — це ліра ХХ століття» тощо.

1. Весь Харьков / изд. Р. Радомышльский. — Х., 1912.
2. *Георгієвська В.* Історія української журналістики: становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України (XIX — початок ХХ ст.) : навч. посіб. / Вікторія Георгієвська, Наталія Сидоренко. — К. : АДЕФ-Україна, 2010. — 224 с.; *Георгієвська В.* Реклама — рушій розквіту: рекламно-довідкова преса на території Східної України (XIX — початок ХХ ст.) : монографія / Вікторія Георгієвська, Наталія Сидоренко. — К. : АДЕФ-Україна, 2010. — 320 с.
3. *Корнилова К. С.* Рекламно-справочные издания в истории российской журналистики / К. С. Корнилова. — М. : Вест-Консалтинг, 2010. — 182 с.
4. Успешная реклама и как ею пользоваться : советы для объявителей. — К., 1913. — 40 с.
5. *Ученова В. В.* История рекламы, или Метаморфозы рекламного образа : учеб. для ВУЗов / В. В. Ученова, Н. В. Старых. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 336 с. ; ил. — (Международный институт рекламы).

Юрій Костик

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРАФА МИХАЙЛА ТИШКЕВИЧА

(За матеріалами періодичних видань)

У статті розкрито питання дипломатичної діяльності графа Михайла Тишкевича, його співпраці з урядом УНР (1918—1920 рр.). Завдяки його професійній та компетентній роботі на посаді посла України у Ватикані Папа Бенедикт XV офіційно визнав незалежність Української держави.

Ключові слова: дипломатія, Паризька мирна конференція, Ватикан, Національно-визвольні змагання 1917—1921 рр.

В статтє раскрыт вопрос дипломатической деятельности графа Михаила Тишкевича, его сотрудничество с правительством УНР (1918—1920 гг.). Благодаря его профессиональной и компетентной работе послом Украины в Ватикане Папа Бенедикт XV официально признал независимость Украинского государства.

Ключевые слова: дипломатия, Парижская мирная конференция, Ватикан, Национально-освободительная борьба 1917—1921 гг.

In this article diplomatical activity of earl M. Tyshkevych and his cooperation with government of Ukrainian People's Republic was investigated. Thanks to his professional and competent work on the appointment of Ukraine ambassador in the Vatican, Pope Benedict XV officially recognized the independence of Ukraine.

Key words: *diplomacy, peace conference in Paris, Vatican, national liberation competition 1917—1921.*

Розбудову будь-якою нацією власної держави неможливо уявити без налагодження нею гармонійних відносин з іншими країнами. Інколи, особливо на початковому етапі створення держави, дипломатія відіграє не менш важливу роль, ніж вирішення внутрішньополітичних проблем. У період національно-визвольних змагань українців на початку ХХ ст., незважаючи на певні успіхи, діяльність наших дипломатів не змогла повністю забезпечити потреби молодій державі: грубі помилки під час проведення різноманітних переговорів, невміння довести свою позицію іншій стороні, відсутність єдності, елементарна невихованість не могли позитивно вплинути на думку європейських чільників щодо України.

На цьому тлі вигідно вирізнявся граф Михайло Тишкевич — людина високого інтелекту, чудового виховання та виняткового патріотизму, яка посідала особливе місце серед тодішнього дипломатичного корпусу УНР.

Важливу роль у вивченні особи М. Тишкевича як людини і дипломата відведено архівним матеріалам — листам політиків, дипломатів, військовиків, культурних та громадських діячів до графа. При написанні статті було використано листи секретаря Папи Бенедикта XV — кардинала П. Гаспаррі, секретаря місії УНР у Ватикані П. Карманського, голови українського посольства в Римі М. Єфремова, полковника І. Гаєвського, інтернованого в Італії, Д. Донцова, М. Галущинського — очільника товариства «Просвіта» у Львові, Є. Лукаsevича, Д. Левицького та ін.

Надзвичайно цікавими є мемуари сучасників графа, його однодумців, колег по роботі. Особливо цінними є спогади П. Карманського, в яких докладно описано діяльність М. Тишкевича у Ватикані, його взаємини з найвищою ієрархією католицької Церкви. Не менш важливими є спогади Є. Онацького — журналіста і дипломата, який працював у Парижі одночасно з графом.

У цьому дослідженні висвітлено найбільш результативний період життя і діяльності М. Тишкевича — його перебування на посадах посла

УНР у Ватикані та голови української місії на Паризькій мирній конференції.

З початком Першої світової війни М. Тишкевич виїхав до Швейцарії, у м. Лозанна, в якому на той час перебувало багато українських політичних та громадських діячів. За матеріальної підтримки графа В. Степанківського в Лозанні було створено інформаційне товариство «Україна», яке видавало публіцистичні праці про Україну. М. Тишкевич також виступав автором статей («L'Ukraine et face du Congres», «L'incatioble imperialism de la Russie», «L'Ukraine? Endepudante ou autonomie?», «Les Allemands et L'Ukraine», «L'alliance Russo-Allemande» та ін.). Перша з них, яка вийшла брошурою п. н. «Україна перед мировою конференцією» 1919 р., містила інформацію про внутрішнє і міжнародне становище України перед початком мирних переговорів у Парижі.

Перебуваючи у Швейцарії, М. Тишкевич налагоджував нові та поглиблював давні контакти з багатьма західноєвропейськими дипломатами і політичними діячами: графом Кастеляне, графом Сажуром, адміралом Дегі, маршалом Фоше та ін. [4]. Цю дружбу взяли до уваги лідери Директорії, пропонуючи М. Тишкевичу зайняти посади посла УНР у Ватикані та голови української місії на Паризькій мирній конференції.

Першим завданням Тишкевича-дипломата було налагодити дружні відносини з Ватиканом та заручитися підтримкою Апостольського престолу в справі українського державотворення.

Одним із чинників створення української дипломатичної місії у Ватикані 1919 р. була зовнішньополітична діяльність уряду УНР, спрямована на налагодження взаємин з країнами Європи — з метою зміцнення позицій України на світовій арені.

У зв'язку з утворенням дипломатичної місії у Ватикані на чолі з професором Д. Антоновичем виникло питання про заснування українського посольства у Ватикані. Необхідно відзначити, що ще 10 жовтня 1918 р. з Варшави до Києва прибув папський нунцій кардинал Ваккі для зустрічі з гетьманом Павлом Скоропадським. Під час аудієнції міністр закордонних справ Д. Дорошенко (давній друг М. Тишкевича) запропонував на чолі першої дипломатичної місії УНР до Ватикану поставити графа Тишкевича [17]. Однак через надто швидкі політичні зміни в Україні того часу — прихід до влади Директорії — питання про відкриття українського посольства у Ватикані було відкладене на невизначений термін. До того ж, як свідчить П. Карманський, сам М. Тишке-

вич не виявив тоді жодного бажання працювати на уряд П. Скоропадського [14, с. 168]. Для Тишкевича гетьман позиціонувався насамперед як колишній російський генерал, з яким неможливо було працювати у справі розбудови незалежної України. Крім того, П. Скоропадського підтримували війська центральних держав, а граф М. Тишкевич, який з дитинства виховувався під французьким впливом і мав багатьох знайомих у керівних колах Франції, вважав, що для України буде кориснішою спілка з Антантою [2].

Відзначимо: головною причиною відмови М. Тишкевича було те, що П. Скоропадський майже втратив авторитет серед широких верств населення України, його підтримувала лише невелика група однодумців, гетьман «був змушений опертися на єдину силу, яку представляла армія добровольців і консервативних росіян» [12, с. 168]. Однак ця сила П. Скоропадському не допомогла. Влада перейшла до Директорії, і М. Тишкевич став одним із небагатьох аристократів, які співпрацювали з урядом С. Петлюри.

Коли питання про заснування посольства у Ватикані постало перед лідерами Директорії, то спочатку здавалося, що ця справа не увінчається успіхом. «Місія до Ватикану, — відзначав П. Карманський, — в очах соціальних демократів і соціалістів-революціонерів, які склали уряд Директорії, була непопулярна...» [5]. Викликала заперечення деяких членів уряду Директорії, зокрема В. Винниченка, й особа М. Тишкевича як найімовірнішого кандидата на посаду голови української місії у Ватикані. «Тодішній голова Директорії В. Винниченко не погоджувався з тим, щоб соціалістична республіка мала своїм представником аристократа...» [14, с. 11].

Зрештою, справа вирішилася позитивно. У лютому 1919 р. уряд Директорії призначив графа М. Тишкевича головою місії УНР в Апостольській столиці. Секретарем посольства було призначено П. Карманського. До слова: останній вважав, що він особисто значною мірою спричинився до заснування української дипломатичної місії у Ватикані. Адже саме П. Карманський (за порадою Д. Антоновича) переконав В. Винниченка у необхідності відкриття цього важливого для УНР посольства, до того ж обов'язково під головуванням М. Тишкевича [13, с. 57].

Як переконливо свідчить низка документів, граф М. Тишкевич із радістю прийняв призначення на посаду українського посла у Ватикані. Зокрема, у листі до Д. Донцова від 12 березня 1919 р. М. Тишкевич

писав: «Між нами говорячи, пости послів у теперішніх часах... не дуже важні, — назначення, однако, моє вважаю собі за велику честь і щиро це кажу, бо це доказ довір'я від лівих груп до когось, кого вони могли брати за контрреволюціонера, полонофіла або політикана... Це довір'я для мене найкраща та найвища нагорода» [18, с. 12]. П. Карманський згадував, що свого часу (наприкінці березня 1919 р. у Лозанні) між ним і Тишкевичем відбулася довірлива розмова: «Він [Тишкевич] надзвичайно радів з приводу свого призначення. — Мені, — казав він, — пропонував це достоїнство уряд гетьмана, та я відхилив його, кажучи, що мої предки служили хіба польським королям, та російському генералові не служив ні один Тишкевич. Тепер я гордий, що можу служити тому, хто є сувереном України з волі народу [Петлюра], і то на найпочеснішому дипломатичному пості, у Ватикані...» [12, с. 11]. З якою відповідальністю та бажанням працювати сприйняв своє призначення М. Тишкевич — свідчить також його лист до посла УНР в Італії Д. Антоновича від 23 березня 1919 р.: «Я рад буду з Вами працювати в Римі, тим більше, що знайомий з Вашим батьком і читав Ваші артистичні дослідження. Так добре було б закласти фундамент під культурну працю нашої молоді в Італії і закласти Академію України. Там ми маємо Академію Франції, Іспанії, Англії і т. д.». Відзначимо, що у складі цієї Академії України М. Тишкевич мріяв заснувати і наукову комісію, просив Д. Донцова стати головою або членом такої архівно-історичної комісії, вважаючи, що вона принесе велику користь для України [18, с. 13].

М. Тишкевич на час призначення його головою української дипломатичної місії при Ватикані користувався неабиякою повагою у колі інтелігенції. «Це була надто рідка і цінна людина, що за своїм знанням європейського політичного життя і європейських мов надто вирізнялася в саду нашої дипломатії, що набиралася майже виключно з незможної інтелігенції чи дрібної буржуазії, яка за кордонами Росії ніколи не бувала і чужинецьких відносин, ані чужих мов, за винятком російської або польської, не знала», — характеризував, зокрема, М. Тишкевича дипломат Є. Онацький [13, с. 97]. «За» дипломатичну службу графа промовляли також його висока національна свідомість, зв'язки із європейською аристократією. «...Він Українцем не від 1918 року, і ціле своє життя та маєток посвятив українській справі. Чисю, як не його і зв'язками з високою всесвітньою аристократією, от хоч би з іспанським інфантом Альфонсом, жонатим з сестрою румунської королеви Беат-

річею Единбургською, з яким живе в довголітній дружбі, з гр. Сежурон, гр. Кастеляне, з маршалом Фоше, адміралом Дегі і др., користується тепер Україна? Наприклад, згаданий гр. Кастеляне, це великий особистий і політичний приятель майбутнього прем'єра Франції Бріана й хто-зна, чи ще не доведеться нам через нього добути доступу до верхів французької політики?» [4]. Як свідчить ця публікація в «Українському Прапорі» (Відень) 1919 р., сучасники М. Тишкевича також усвідомлювали значення для ведення успішної дипломатичної діяльності зв'язків із європейською елітою.

Призначивши графа послом у Ватикані, український уряд з не з'ясованих досі причин не надіслав до Рима необхідних документів на це призначення, обмежившись лише коротким повідомленням. Через цю прикру обставину українське посольство у Швейцарії змушене було взяти на себе функції уряду й розпочати листування з кардиналом Л. Маліоне, послом при Швейцарській Конфедерації, у справі прийняття М. Тишкевича як представника українського уряду у Ватикані. Кардинал Маліоне повідомив українську дипломатичну місію, що хоча й Ватикан «не має звички приймати дипломатичні місії нових держав, які ще не визнані бодай кількома великими державами, але проти приїзду графа Михайла Тишкевича Ватикан нічого не має» [9, с. 88].

Нарешті, після подолання низки перешкод М. Тишкевич на початку травня 1919 р. отримав італійську візу і, за твердженням І. Хоми, орієнтовно до 15 травня прибув до Рима (без секретаря місії П. Карманського, який, не отримавши візи, змушений був залишитися у Швейцарії, а згодом, за дорученням М. Тишкевича, виїхати зі звітом в Україну).

Через десять днів після прибуття графа до Ватикану М. Тишкевича було прийнято на приватній аудієнції. Під час цієї зустрічі він вручив Папі Римському вірчі грамоти як Голова Надзвичайної дипломатичної місії при Апостольському престолі. Тишкевич також передав очільнику католицької Церкви протест українського уряду проти нападу польських дивізій під керівництвом генерала Галлера на Галичину та безправних арештів греко-католицьких священників польською владою (саме в цей час було заарештовано і вислано до концтаборів понад 200 священників-українців).

Папа Бенедикт XV прийняв графа М. Тишкевича (до слова — кавалера папського ордена св. Григорія Великого) надзвичайно прихильно: «З ентузіазмом говорив про українську самостійність, запевняв

про свою прихильність до українського народу та висловив надію, що українська справа буде вирішена згідно з засадою про самовизначення народів» [18, с. 17]. Голова української дипломатичної місії просив також Ватикан підтримати українську справу на мирній конференції в Парижі, призначити день зібрання для українців, що постраждали під час війни, та видати енцикліку про унію [13, с. 28].

Після доволі результативної аудієнції з провідником католицької Церкви М. Тишкевич мав зустріч з державним секретарем Ватикану — кардиналом П. Гаспаррі, результатом якої став лист останнього до С. Петлюри від 16 червня 1919 р., в якому, зокрема, відзначалося, що «Святий Престіл, визнаючи благородний характер української нації, піднесе свої молитви за її щастя, у твердому переконанні, що право самовизначення, вже визнане для інших народів, які належали до колишньої російської імперії, буде визнане також і для України». Персонально щодо посла УНР у Ватикані в цитованому листі були такі слова: «Мені дуже приємно запевнити Вашу Екселенцію, що граф Тишкевич, якому доручено цю місію, працює з тактом, який йому всі визнають» [13, с. 28].

Українські історики небезпідставно трактують лист кардинала Гаспаррі до Голови Директорії за офіційне визнання Ватиканом Української Народної Республіки. Відзначимо, що так вважав і сам М. Тишкевич, у цьому був переконаний і С. Петлюра. Г. Лужницький у монографії «Українська церква між Сходом і Заходом» наводить цікавий лист графа Тишкевича до голови дипломатичної місії УНР у Вашингтоні Юліана Бачинського від 12 листопада 1919 р.: «Результатом моєї праці в Римі було те, що кардинал Гаспаррі — державний секретар — надіслав Отаманові Петлюрі листа, який є фактично визнанням нашої самостійності» [8].

С. Петлюра з приводу успішної аудієнції М. Тишкевича у Папи Римського та з приводу надісланого йому листа висловився таким чином: «Яке велике щастя! Це ж повне визнання Української Держави Католицькою Церквою» [18, с. 18].

На успіх місії М. Тишкевича у Ватикані певним чином вплинуло те, що в той час також досить успішно діяло посольство УНР у Туреччині, в резиденції православного патріарха у Стамбулі.

Вдала діяльність графа М. Тишкевича в Римі позитивно вплинула на відгуки тогочасної італійської преси про новостворену українську державу. Наприклад, римський щоденник «Il Corriere d'Italia» вмістив про Україну велику статтю «Нації, що відроджуються» (1919. — 9 черв.).

Наприкінці терміну свого перебування у Римі граф звернувся із проханням до Ватикану підтримати позицію УНР на мирній конференції у Парижі. Ознайомившись із ситуацією, монсенйор Черутті, представник Апостольського престолу в Парижі, повідомив Папу Римського, що українські справи виглядають дуже погано: вороги української державності зуміли представити Україну як німецько-більшовицьку авантюру групки недозрілих політиків. «З цього приводу, — зазначає Є. Онацький, — граф Тишкевич ще встиг надрукувати в «Il Polono Romano» спростування цих наклепів» [13, с. 100].

У вересні 1919 р. М. Тишкевича було призначено головою делегації уряду Директорії на Паризькій мирній конференції. Закінчуючи свою діяльність у Римі, граф «залишив по собі гідно поставлений авторитет України як християнської нації з правами на таку самостійність, яку вже тоді мали католицька Польща, Литва та Мадярщина» [17, с. 12].

Українська делегація на Паризькій мирній конференції була найважливішим представництвом України того часу за кордоном. Париж у той період був осередком міжнародного політичного життя, де вирішувалася доля багатьох європейських націй.

Дипломатична делегація уряду УНР була вислана до Парижа на початку січня 1919 р. 22 січня делегація УНР об'єдналася з делегацією ЗУНР і, таким чином, почала репрезентувати інтереси всього українського народу. 30 березня 1919 р. після тривалих зволікань українська делегація отримала офіційне повідомлення країн Антанти про представлення на конференції УНР.

У досліджуваний період делегацію очолював Григорій Сидоренко — колишній військовий міністр Директорії, інженер шляхів, «людина дуже енергійна, але зовсім не знайома з тою сферою діяльності, в якій вона мала працювати» [3]. Незважаючи на свій патріотизм, Г. Сидоренко зовсім не надавався на керівника дипломатичної місії: не мав ані хисту до дипломатичної діяльності, ні серйозних дипломатичних зв'язків, ані авторитету серед інших членів делегації. На думку І. Мазепи, «Г. Сидоренко був яскравим прикладом того, в якому незадовільному стані в цілому перебувала наша дипломатична місія за кордоном» [10, с. 97]. Надія Суровцова у своїх мемуарах про місію УНР у Парижі згадувала, що Г. Сидоренко, «добившись з великими, цілком зрозумілими для ніким не визнаної української делегації труднощами прийому в Клемансо, тодішнього «бога» Європи... через перекладача провадив з ним розмову. Але раптом Клемансо визначив Сидоренкові

якісь кордони, чи, бува, не лінію Керзона. І Сидоренко, у захваті зневаженого патріотизму, в обуренні гримнув кулаком по столі Клемансо... це характеризувало вдачу Сидоренка і його дипломатичні таланти» [3]. Не надто надавалися на роль дипломатів й інші члени делегації — відомі діячі В. Матюшенко, відомий доктор, професор О. Шульгин, А. Марголін [15].

Викликавши Г. Сидоренка з Парижа до Кам'яця-Подільського і вислухавши його звіт про діяльність на мирній конференції, Рада Міністрів вирішила, що він неспроможний очолювати українську делегацію. На його місце, тепер уже без жодного спротиву Директорії, було призначено М. Тишкевича [10, с. 96]. Останній «отримав від голови Директорії С. Петлюри, що тоді знаходився у Варшаві, нову інструкцію і повноваження, відмінні від попередніх інструкцій, які мала ціла делегація. Нова інструкція говорила, що голова делегації Тишкевич сам єдиний має рішати про всі політично-дипломатичні кроки, а всі інші делегати мають тільки дорадчий голос» [16].

Граф М. Тишкевич у той час в Європі вже був добре знаний як дипломат. Його призначення головою української делегації на мирній конференції справило належне враження на владні структури країн Антанти. Французька преса також прихильно зустріла нового голову посольства УНР. М. Тишкевич уже давно був відомий у Франції як член поважного Дипломатичного товариства в Парижі, тому у багатьох французьких часописах було опубліковано інтерв'ю з графом («Le Temps», «Figaro», «Le Gaulois», «L'homme livre», «Le petit Parisien», «Matin», «La parole libre», «L'Evenement», «La democratie nouvelle», «Le Pays», «Le Radical», «La Constitution», «La Petite Republique», «Revue Diplomatique»).

Однак, незважаючи на свій хист дипломата та певну міжнародну підтримку, працювати М. Тишкевичу в Парижі було значно важче, ніж у Римі. Становище української місії у Франції порівняно з діяльністю представництв УНР в інших країнах вирізнялося складністю. Окрім невдалого підбору членів делегації, що вже відзначалося, варто вказати на ще одну причину — дуже суттєву: між українськими дипломатами не було єдності — кожен чинив так, як йому підказували власні переконання, а ще, можливо, більше власні амбіції. «...Кожен з них (членів делегації) співає своєї... хто в ліс, а хто по дрова», — згадував М. Луцький [13, с. 97]. У результаті цього в багатьох французьких політиків склалося не надто позитивне уявлення про Україну: «Україна не є

центр організованості і порядку... Україна — нова Мексика» [1, с. 115]. Справа ускладнювалася ще й тим, що існували досить суттєві непорозуміння між урядами ЗУНР та Директорії. Делегація ЗУНР постійно виявляла бажання виділитися з єдиної команди, навіть розпочала сепаратні переговори з мировою комісією стосовно утворення окремої держави з українських земель, що входили до складу Австро-Угорської імперії [10, с. 93]. Така позиція лідерів ЗУНР була зумовлена більш лояльним ставленням світової спільноти до українців — підданців Австро-Угорської держави.

Переїхавши до Парижа, граф М. Тишкевич у першій ноті до мирної конференції домагався найголовнішого — визнання незалежності Української Народної Республіки та недоторканності її території. Голос Тишкевича-дипломата в обороні інтересів України в той час лунав зі сторінок багатьох європейських часописів. Наслідком цього стало те, що «Франція і Британія визнали Україну самостійною державою, що треба признати наполегливій праці Тишкевича» [1, с. 16].

У серпні 1920 р. граф за дорученням уряду на деякий час виїхав до Лондона. Тим часом за відсутності керівника делегації у Парижі трапилася прикра подія. Три українських дипломати зі складу посольства (А. Галій, І. Луцицький та І. Борщак) заволоділи документами і печатками делегації й оголосили себе офіційними представниками України у Франції. Це спричинило нечуваний скандал у дипломатичних колах. Французьке міністерство закордонних справ заяви цієї групи дипломатів не прийняло до уваги й аж до повернення М. Тишкевича з Лондона взяло приміщення українського посольства під поліцейський контроль.

Деякі члени української делегації, зокрема соціал-революціонери, розпочали гостру кампанію проти М. Тишкевича. Особливо у цьому плані відзначився С. Шелухин, який був ініціатором видання брошури критичного спрямування з метою компрометації діяльності графа. Розпочався черговий виток недовіри до української дипломатії. М. Єфремов, який змінив на посаді посла УНР в Італії Д. Антоновича, писав графу: «Я дістав Вашого ласкавого листа, де Ви в коротких словах зазначаєте дуже прикру мені новину, що маєте опустити посаду голови делегації. Я вважаю, що цей акт для мене є подвійно сумним, бо явився в час нашого найгіршого стану на фронті, себто тоді, коли Ваша праця найбільше потрібна для республіки. Сумно думати, що в нас інтриги Шелухина і Ко значать більше, аніж державна користь, але я все-таки

дозволю собі надіятися, що уряд, розваживши наслідки Вашої димісії, займе іншу позицію в цьому питанні, більш гідної державної точки погляду» [6].

Однак уряд не зайняв «позиції, гідної державної точки погляду», і графа М. Тишкевича було зміщено з посади голови української місії на мирній конференції у Парижі.

Оселившись на Познанщині, у своїх родичів, М. Тишкевич не переставав цікавитися українськими справами за кордоном, продовжував листуватися з провідними державними й політичними діячами Франції. У лютому 1922 р. граф отримав листа від міністра закордонних справ Франції Р. Пуанкаре, де зазначалося: «Ви звернули мою увагу на справу України, яку Ви не перестаете обороняти. Ви можете бути певні про прихильність і симпатію, що оживляє французький уряд відносно українського населення і високе почуття справедливості його політики буде дальшим надхненням у питаннях, що доторкують європейський Схід» [9, с. 90].

Фактично відірваний від українського національного руху, М. Тишкевич не переставав цікавитись останніми новинами культурного життя українців. Особливо прикметним з цього приводу є лист М. Тишкевича до голови товариства «Просвіта» у Львові М. Галущинського від 7 вересня 1926 р.: «Від щирого серця дякую за книжки — цього останнього видання Грушівського — найшов в нему деякі портрети з моєї колекції... чи не могли б Ви ласкаво мені прислати вид. Грушівського історію (ілюстровану) укр. культури... чи не міг би одержати я «Діло» і може яку українську ілюстрацію?..» [7].

У другій половині 1920-х рр. М. Тишкевич активно співпрацював із львівською «Просвітою». Упродовж 1928—1929 рр. у «Літературно-Науковому Вістнику» друкувалися спогади графа та його публіцистичні статті.

М. Тишкевич помер 3 серпня 1930 р., на 74-му році життя, у м. Гнезно: «...смерть перервала низку цього довгого, цікавого, повного успіху і тяжких ударів життя. Зійшов у могилу відважний (що вмів плисти проти течії) патріот, рухливий і дотепний розум, повна темпераменту і незнищимого оптимізму людина...» [11].

1. *Господин А.* Три визначні дипломати / Андрій Господин. — Вінніпег, 1989. — С. 16, 115.
2. *Гр. Тишкевич про українську справу // Громадська Думка.* — Львів, 1920. — Ч. 87. — С. 8.

3. Життя Надії Суровцової // Наука і культура. Україна : щорічник. — К., 1990. — Вип. 24. — С. 474.
4. *Ісаїв П.* Інформаційне товариство «Україна» в Швейцарії 1914—1915 рр. та діяльність графа М. Тишкевича і В. Степанківського / Петро Ісаїв // Богословія. — 1972. — Т. 36. — С. 178.
5. *Карманський П.* Ватикан і Україна / П. Карманський // Віденський календар. — 1921. — С. 49.
6. Лист М. Єфремова до М. Тишкевича від 24.12.1920 р. // ЦДІАУ, м. Львів. — Ф. 681, оп. 1, спр. 16. — Арк. 77.
7. Лист М. Тишкевича до М. Галушинського від 07.09.1926 р. // ЦДІАУ, м. Львів. — Ф. 348, оп. 1, спр. 74. — Арк. 5.
8. *Лужницький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом : нарис історії Української Церкви / Григорій Лужницький. — Філядельфія, 1954. — С. 566—567.
9. *Лукаsevич Є.* Граф Михайло Тишкевич (В 70-ти ліття народження) / Євген Лукаsevич // Літературно-Науковий Вістник. — 1927. — Кн. 5. — С. 88, 90.
10. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції / І. Мазепа. — Прага, 1943. — Т. 2.
11. Михайло Тишкевич : [некролог] // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — Кн. 9. — С. 48.
12. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття / Іван Нагаєвський. — К., 1994.
13. *Онацький Є.* На політичній похилій площі. Спогади і записки журналіста і дипломата. Частина I. Рік 1919 / Євген Онацький // Сучасність. — 1963. — № 2. — С. 28, 57, 97, 100.
14. *Онацький Є.* Українська дипломатична місія в Італії / Євген Онацький. — Прага, 1941.
15. *Полонська-Василенко Н.* Історія України (1900—1923) / Наталія Полонська-Василенко. — К., 1991. — С. 122—123.
16. *Стахів М.* Західня Україна. Збройна і дипломатична оборона в 1919—1923 рр. : нарис історії / Михайло Стахів. — Скrentон, 1961. — Т. 4. — С. 67—68.
17. *Трембіцький В.* Дипломатичні взаємини Української Держави з Вселенським Престолом у 1918—1920 роках / Володимир Трембіцький // Патріярхаг. — Філядельфія, 1979. — № 3. — С. 12, 67.
18. *Хома І.* Апостольський Престіл і Україна 1919—1922 рр. / Іван Хома. — Рим, 1987.